

PAPER DETAILS

TITLE: Ölüm Sosyolojisi Bağlamında Pandem(ik) Kapatılma: Sevgi, Duyumsama ve Hiçlik

AUTHORS: Adem SAGIR

PAGES: 221-242

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2337901>

Ölüm Sosyolojisi Bağlamında Pandem(ik) Kapatılma: Sevgi, Duyumsama ve Hiçlik

Adem Sağır¹ 

Öz

Bu çalışma, Covid-19 pandemisi sürecinde ölümün toplumsal kapatılmasını tartışmaktadır. Modernizm, hastanelere transfer ettiği hastalık olgusu üzerinden ölümle ilgili bir tecrit yarattı. Pandemi ise ölümü, ilk defa hastane gibi mekânsal bir alanın dışında toplumsal alanda tecrit etmektedir. Pandemiyle ilişkili çalışmalarda ölümün sosyolojisini tartışan hali hazır bir metnin olmaması, çalışmanın özgün değerini ortaya koymaktadır. Mevcut çalışmalarda ölüm, metnin ana kurucu ögesi olarak değil, diğer konuların tamamlayıcı bir alt başlığı olarak kullanılmaktadır. Ölümün toplumsal sınırlarını tartışan çalışma, ölümün niçin temel bir aktör olduğunu sosyolojik olarak betimlemektedir. Bu çalışma ölümü, pandemi sürecinin kurucu ögesi ve başat aktörü olarak ele almaktadır. Çalışma pandemide niçin ölüm tartışılmalı sorusuna yanıt aramaktadır. Öte yandan çalışmada ölüm-toplum ilişkisini toplumsal kapatılma kavramı üzerinden tartışmaktadır. Çalışma, toplumsal kapatılma kavramını sevgi ve duyumsama üzerinden hareketle tartışmaktadır. Çalışmanın ilk bölümleri, tecrit ve kapatılma kavramlarını ölüm üzerinden ele almıştır. Ölüm duyarsızlaşması ve ölü beden yönetimi kavramlarını ise pandeminin hissiyeleştirdiği toplumsal alanın kendisine atfıla kullanmaktadır. Çalışmada pandemiyle ilişkilendirilmiş girişin temel kaygısı, ölümün niçin sürekli gündemimizde olması gerektiğini sorgulamaya odaklıdır. Bu odak, ölümün hem söylemde hem pratikte nasıl yönetildiğine dair tartışmaları da gündeme getirmek anlamına gelmektedir. Çalışma sonuç olarak salgınlar çağında topluluk halini güncelleyecek gerçekliğin ölüm olduğu vurgusunu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pandemi • Ölüm • Ölüm Sosyolojisi • Ölüm Duyarsızlığı • Ölü Beden

Pandemic Closure in the Context of Death Sociology: Love, Sensation, and Nothingness

Abstract

This study discusses the social closure of death during the COVID-19 pandemic. Modernism created death isolation by transferring illness over to hospitals. On the other hand, the pandemic has isolated death for the first time in the social sphere outside of a spatial area such as hospitals. The absence of a ready-made text discussing the sociology of death in studies related to pandemics reveals the original value of this study. Current studies cover death not as the main constituent item but as a complementary subtitle of other topics within the text. This study addresses death as the founding item and dominant actor of the pandemic process. The study seeks an answer to the question of why death should be discussed with regard to the pandemic. The text discusses the relationship between death and society through the concept of social closure, using the concept of social closure with a basis on love and sensation. The first part of the study deals with the concepts of isolation and closure through death. The concept of death desensitization is used with regard to social space itself and which the pandemic has numbed. The study focuses on questioning why death should always be on our agenda. This focus is also intended to raise discussions on how death is managed, both in discourse and in practice. The final stage of the study emphasizes death to be the reality that will update the state of society in the age of epidemics.

Keywords: Pandemic • Death • Sociology of Death • Death Insensitivity • Control • Corpse

1 Adem Sağır (Doç. Dr.), Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Karabük, Türkiye Eposta: ademsagir@karabuk.edu.tr ORCID: 0000-0003-0763-0518

Atıf: Sağır, A. (2021). Ölüm sosyolojisi bağlamında pandem(ik) kapatılma: Sevgi, duyumsama ve hiçlik. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 221-242. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0031>

Extended Summary

Studies that start with the label of black death or plague that describe the history of epidemics have turned into repetitions of each other. Medical studies related to the COVID-19 pandemic have progressed in a very up-to-date and integrated manner with the world. However, the same performance is relatively difficult to see in the social sciences, especially sociology. This deficiency in the social sciences probably overlooks the peculiar nature of the current situation. Based on COVID-19 studies having become popular, we will deal with a field of literature that probably has devoured the subject academically, not the null point of the pandemic. Therefore, more studies should be done in the field of social sciences to discuss the nature of the pandemic.

By considering death sociology as an important deficiency in current research, the spotlight of this study is on death and the sociological context associated with it. This consideration emphasizes the type of subject in the pandemic to be a very modern human typology in the context of not facing death. The act of survival is at the center of academic studies related to the pandemic. Death has been presented as a micro detail articulated toward survival. Medicine itself is what attaches death to survival. The language of medicine predominantly determines the way death is talked about in a pandemic. State restrictive measures decide who is at risk of death and who is risking it. When searching for causes of death, the drug cocktails used in treatments come to the fore. Discussions on social media regarding the harm of drugs paved the way for anti-vaccination sentiments. People have entered a temporality in which they look for themselves on maps. Humans follow the disease digitally based on the intensity of red surrounding them that gets placed in the center. Maps showing the prevalence of the virus also show the risk humans have regarding the dilemma of life and death. When viewed in this way, maps whose density is checked every day can be evaluated as death maps. The symbolic context of death associated with black has identified red with the color of risk and danger during pandemics.

This study addresses why death sociology needs to be on the main agenda in a pandemic. The study uses the conceptualizations of death nothingness, death insensitivity, and social (pandemic) closure. The study uses the nothingness and insensitivity of death to express the same context. This conceptualization is reflected in the table the Ministry of Health published that prefers the word death, but doesn't talk about death, instead focusing on life, defying death, rejecting the virus, and converting death into numbers. Corpse management as found in the Ministry's brochures is a privileged expression of the same context only for intervening in social ceremonies. Capitalist loyalties resulted in states being slow to respond to the pandemic. The stigmas attributed to the people who died contain the meanings attributed to the capitalist state. The sick, the elderly, and those with chronic health problems are those who often die. Death nullity is associated with the invisible surpluses that capitalism regards as weak and a burden of

the state. Death insensitivity is a very powerful conceptualization that describes the process by which the capitalist state shed its burdens regarding pandemic closure. Using states' power to manage risk of death in order to increase their authoritarianism over people has also been one their global agendas.

Ceremonies being separated from their social context has brought up the conceptualization of social closure. The social attribution added to closure at work expresses the outflow of the greater closure of death compared to hospitals. The great closure of death expresses the image of death being carried from the private to public sphere in a spatial envelope of machines. In social closure, the connection and communication established between a body after death and the living comes completely to the fore. Therefore, the place where the sociology of death has established itself during the pandemic is associated with the complete breakdown of society's ties with death. However, this closure does have privileged cases. This situation can be seen as a kind of privatization and gentrification of death. While dealing with social (pandemic) closure, the privileged bodies of the dead appeared. These bodies have been exempted from pandemic closure, and funerals have not been subjected to any restrictions. The rules are suspended upon their death, and the privileged maintenance of the bonds with the body of the deceased comes to the fore. This situation appears understandable during pandemics as an extension of the death-class relationship. When the relationship between death and class is accepted as an unchanging sociological extension of the social history of death, what has not changed in the pandemic will be seen as the privileges of the bodies of the dead. Everyone is equal, but clearly some are even more equal in the face of death as evoked by the pandemic. The type of subject created by times of pandemics is the sum of the collective productions of humanity that have sought immortality throughout history. The subject, built on denying the existence of the virus, attempts yet again to challenge death. The search for causes of death has become a privileged place during the pandemic as an extension of modernity. In the domain of the community where the language of medicine has invaded, death seems to be the primary reality that social engineering trials often exclude. In times of epidemics, turning death into a sociological object remains the basic condition for shaping the sociology of the pandemic.

As a result, this study has discussed the social closure of death during the COVID-19 pandemic. Modernism created death isolation by transferring illness to hospitals. On the other hand, the pandemic isolated death in the social sphere for the first time outside of spatial areas such as hospitals. The absence of a ready-made text discussing the sociology of death in pandemic-related studies reveals the original value of this study. Other current studies include death not as the main constituent element of their text but as a complementary subtitle of other topics. This study addresses death as the founding element and dominant actor of the pandemic process.

Giriş

Fark ediyorsun ki, tüm hayatınız, sevginiz, nefretiniz, hatıralarınız, acılarınız...
hepsi aynı şeydi. Hepsi bir rüyaydı. Kilitli bir odada sakladığınız rüya.
İnsan olduğuna dair bir rüya”

True Detective

Saramago (2013) “ölümün olmadığı bir dünyayı hayal ettiği” distopyasında, insanların bir süre sonra çözülen toplumsal yapının eski haline dönmesi için nasıl istekli olduklarını anlatmaktadır. Saramago’nun *Körlük* (2005) çalışması ise pandemiye anlatan bir distopya gibi durmaktadır. *Herkesin kör olması ve körlüğü birbirine bulaştırması, insanların bir yerde tecrit edilmesi ve tecrit ortamında insanların düştüğü durum*, sonrasında *güçlü olanın daha güçsüz olanı ezmesi* pandeminin özeti niteliğinde değerlendirilebilir. Kitap herkesin yeniden görmeye başlamasıyla sona ererken kitabın ana teması da şudur; her şey normaline döner, asıl olan “o” anda ne olmuştur? Körlük öldürmez ama bir kere bulaşıp yayılmaya başladığında tıpkı Covid-19 gibi toplumsal yapıları çözmeye başlamaktadır. Şimdilerde ölümün kol gezdiği bir çağda ölümle baş etmek için stratejiler üreten toplumsal pratiklerle muhatapız. “Yeni normal” veya “kontrollü sosyal hayat” ile süren tartışma Google’ın en çok muhatap olduğu “pandemi ne zaman bitecek?” veya “aşı randevusu nasıl alınır?” sorularıyla devam etmektedir. Ward (2020, s.731) Bauman’dan ilhamla virüsün görünmezliğine akışkan korkunun her yerde olması üzerinden değinmektedir. Ward, “haritada ben neredeyim?” sorusunun “hepimiz kaybolduk ve akışkan korku her yerde” histerisiyle birleştiğini ifade etmektedir. Pandeminin ve vaka sayıları yoğunluğu arttıkça hayatta kalma, “çok sayıda ölüme tanık olma” (Canetti, 2010, s. 230) ile özdeşleşmektedir. Çok sayıda ölüme tanıklık etmek Levinas’ın (2014, s. 54) da ifade ettiği üzere *ölümle olan ilk karşılaşmadır* yani bir çeşit ölümle ilk tanışmadır. Crawford (2020) “ölümcül yakınlıklarında” ölümlerin artışıyla ilgili “her zaman mikropların gerisinde kalınacağına kabul edilmesi gerekliliğinden” bahsetmektedir. Ölüme yapılan bu vurgu, ölümün dünya tarihinin üretiminde ne kadar güçlü tema olduğunu yeniden gündeme getirmektedir.

Toplumsal alan ölümden türer ya da daha yumuşak bir betimlemeyle ölüm “kültürel yaratıcılığın başlıca koşuludur” (Bauman, 2018, s. 13). Bu kabul, insanların doğayla girdikleri mücadele ve sonrasında oluşturdukları yaşamsal alanların tamamına içkin bir güdünün varlığına dikkat çekmektedir: *Ölümden kaçış*. Böylece *felsefenin klasik tartışması olan insanın içindeki yaşam kaygısının zıddıyla var olduğu* (Solomon ve Malpas, 2006, s. 16-18) önermesi yeniden vurgulanmaktadır. Ölümden kaçış, aynı zamanda ölümü unutmanın da bütün araçlarını üretmektedir. Bu bağlamda toplum, ölümü unutmanın araçları toplamıdır. Çünkü insanlar arası ilişkiler, kültürel pratikler, birliktelik teması, ritüeller, sosyal davranışlar, kurumlar bütün bunların hepsinde ölümden kaçışın izlerini bulmak mümkündür. Nitekim birçok araştırmacı kültürel

pratiklerin temelinde toplumun ölümle kurduğu ilişkilerle ortaya çıktığına odaklanmaktadır (Canetti, 2010; Baudrillard, 2016; Sağır, 2017; Bauman, 2018 ; Dastur, 2019). Toplumun ölümden kaçış için bir araç olduğunu ileri sürmek oldukça iddialıdır. İddia öylesine güçlüdür ki insanı “ölüm varsa toplum da vardır” (Sağır, 2017; Sağır, 2020) sonucuna götürmektedir. Toplumu ve ölümün birbiri ile olan ilişkisini çeşitli perspektiflerden ele birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin Foucault (2015) *ölümü iktidarın yaşamı yönlendirmesiyle* ilişkilendirirken, Bauman (2018) *ölüm karşısında bütün insanların eşit olduğuna* dikkat çekerken, Dastur (2019) *insanların ölümün üstesinden gelmek için çeşitli eylem ve davranışlarda bulunduklarına* işaret etmiştir. Benzer bağlamı Yalom’ un (2017) çalışmalarında da görmek mümkündür. Yalom’ a göre insanlar geçmişten günümüze yapıp ettikleri her türlü eylemi ölümle aralarına mesafe koymak için gerçekleştirmiştir. Öte yandan Levinas (2014) ise *özne ve başkasının ölümü arasındaki ilişki* üzerine çözümleme yaparak ölümle olan karşılaşmalara değinmektedir. Özne burada kendi ölümünün birincil, başkasının ölümününse daimî tanığıdır.

Ölümü toplumun kurucusu olarak görmek, klasik ve modern dönem sosyolojik perspektiflerin de merkezindedir (Sağır, 2017). Toplumun öznesinin “insan” olduğu düşünüldüğünde, insanın ölüme verdiği tepkilerle inşa ettiği dünya tarihinde *yaşamaya odaklı bir kültürel pratiğinin* ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir. İnsanın yaşamak için topluma duyduğu gereksinim bu sürecin meşru bir zemini olarak dikkat çekmektedir. Canetti (2010, s. 231) “insan bedeni çıplaktır ve yaralanabilir bütün yumuşaklığıyla her tür saldırıya açıktır” diyerek bu gereksinimin temelini açıklamaktadır. Bütün bunlara bakıldığı zaman ölümün aslında dünya tarihinde merkezi bir kavram olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ölümün böyle bir merkezde durduğu iddiası, onun aynı zamanda sosyolojik bir anlam taşıdığını göstermektedir. Çünkü sosyolojinin araştırmasına dahil ettiği her şey, ölümün bu konumunu onaylamaktadır. Böylece sosyolojik perspektif ölümün kendisini de doğrudan analize dahil etmektedir. Ölüm sosyolojisinin Türkiye’de kuramsallaşmasını ölümün bu kadar göz önünde olmasıyla ilişkilendirmek mümkündür. Çünkü insan *yaşama odaklı bir özne olarak* gündelik hayatını kurarken, ölümü sıradan bir gündeme dönüştürmektedir. Bu sıradanlığa ölümle ilişkili dini refleksler de eşlik etmektedir (Sağır, 2017). Ölüm araştırmaları ölümü toplumsaldan sökmekte ve bireyselleştirmektedir. Bireysellik, ölümü biyolojik olarak bir son olarak tanımlamakta ve sosyolojik anlamdan ziyade ölümün tıbbi anlamlarıyla örtüşmektedir. Böylece ölüm Türkiye’deki literatürde din ile tıbbın ortak yapımı bir araştırma nesnesine dönüşmektedir. Ancak pandemiye, *ölümün yeniden doğduğu tarih olarak görmek* gerekmektedir. Hastanede ölüm, askıya alınan ritüeller, ölümün etiği gibi tartışmalarla ölüm, sosyal bilimlerde yeniden konuşulmaya başlamıştır. Salgınları daha sık konuşmaya başlayacağımız gelecekte, ölümün gündem olmaya devam edeceğini öngörmek mümkündür. Bu iddia, geçmişte de benzer eğilimlerin ortaya çıktığından hareketle ileri sürülmektedir.

Kolera salgını anlatan *Venedik'te Ölüm* çalışmasında Thomas Mann Gustav Aschenbach'ın ölümünü anlatırken salgına sembolik anlamlar yükleyerek *kolerayı bütün bir çağın çöküşü* olarak anlatmaktadır (Hacker, 2020, s. 27). Defoe (2020, s.9) *Veba Yılı Günlüğü* 'nde *insanı karamsarlığa iten korkunç ölümlerin* toplumu nasıl sarstığına değinmektedir. Bugünse pandeminin yarattığı *ölüme koşan/mezdan okuyan ve ölüme salınan hayatlar* arasında gidip gelen bir dünya döngüsü içerisindeyiz. *Ölüme koşma/mezdan okuma*, ironik bir toplumsal çağrışıma atıf yapmaktadır. Pandeminin ortaya çıkardığı insan tipolojisi *ölüme mezdan okuyucudur*. Mezdan okumadan kasıt, kısıtlamalara ve yasaklara/kurallara uymayan, aşı yaptırmayı ya da ilaç kullanmayı reddeden insanların toplumsal konumsallıklarına atıf yapmaktır. Mezdan okuma, ölümle/ölümsüzlükle girilen mücadeleyi anlatmaktadır. Ölümü ciddiye almamanın dışavurumu bu mücadeleyi önemli kılan nokta, ölümle baş etme üzerine kurulu toplum tarihinde insanın geldiği eşiği temsil etmesidir. *Ölüme salınan hayat* kavramsallaştırılması, devletin pandemi karşısında takındığı tutuma atıf yapmaktadır. Bu atıf, devletin ekonomik kaygılar nedeniyle önlemleri ağırdan uygulaması; kısıtlamaların/yasakların deneme/yanılma yöntemiyle rutinleştirilmesi; maske, ilaç, aşı gibi temel malzemelerin temin sürecinin yönetilememesi; gıda fiyatlarında yaşanan artışlarda denetimlerin yetersizliği ve virüs gündemini iktidarların otoriterleşmek için kullanmasıyla ilişkilidir. Bu kavramsallaştırmanın dikkat çekici noktası ölümlerin istatistiklere dönüştürülerek gösteri dünyasına eklenmesi olmuştur (Tablo 1). İstatistiğe dönüştürülen ölüm, yaşam hikayelerini ortadan kaldırmaktadır. Tabloda “ölüm” yerine “vefat” kelimesinin tercihi, ölümün ortadan kaldırıldığının göstergesidir. Vefat, ölümü gösteri dünyasında “ehlileştirmekte”, “normalleştirmekte” ve “dinselleştirmektedir.” Böylece ölüm, “hayatta kalanlarla” (iyileşen vaka sayısı) kıyaslandığında zihinde kalıcı iz bırakmaz. Salgınlarda hayatta kalanlar için Cannetti' nin (2010, s. 250) “hayatta kalmaya” dair çıkarımı oldukça kullanışlıdır. Hayatta kalmayı başaran *dost düşman fark etmeksizin bütün ölümlüler ölürken* hayatta kalır. Bütün normal bağlar çözülürken, ölenler o kadar genel bir nitelik kazanır ki gömülmekte olanın kim olduğunu bile hiç kimse bilmez. Cannetti 'nin vurgusunu istatistiklerde yer alan ölüm sayılarının görünmez oluşunu açıklamak için ürettiğimiz ölüm duyarsızlığı kavramıyla güçlendirmek mümkündür (Sağır, 2021).

Tablo 1

Türkiye Covid-19 Hasta Tablosu (15 Nisan 2021)

TÜRKİYE COVID-19 HASTA TABLOSU 15 NİSAN 2021	BUGÜN	BU HAFTA	TOPLAM
	TEST SAYISI	HASTALIKLA İLGİLİ ORAN	TEST SAYISI
	318.217	%3,3	42.828.122
	VAKA SAYISI	YETKİLİ ORAN	VAKA SAYISI
	61.400	%56,7	4.086.957
	HASTA SAYISI	İNŞANIN KÖKÜN BAKIMINDA ORAN	VEFAT SAYISI
	2.845	%68,8	35.031
	VEFAT SAYISI	VENTİLİYÖN KULLANIM ORAN	AĞIR HASTA SAYISI
	297	%34,9	3.080
	İYİLEŞEN SAYISI	ORTA KALAN TEMAKULİ YERİNE	İYİLEŞEN SAYISI
	54.894	9 SAK	3.535.040
		PELVANİYER ORAN	
		%99,9	

Kaynak: <https://covid19.saglik.gov.tr/>

Tablo 1, pandeminin başlangıcından itibaren ana gündemin ölüm olduğunu ortaya koymaktadır. Hastalığın bulaşıcılığı ve küreselliği, alınan önlemler, kısıtlamalar konuşulurken aslında ölüm gündemdedir. Pandemi insanı modern toplumun ertelediği/ötelediği ölümün dışsallaştırılmasının gerçekliğiyle karşı karşıya bırakmıştır. Agamben’in salgının başında tartışmaya açtığı ölenlerin sevdiklerinden uzak olması, törenlerin yapıl(a)maması, hastanede yapılan ölüm vedaları, kilisenin törenleri yasaklaması ya da ölüm hakkında konuş(a)maması ve caddelerde askeri araç konvoyuyla yakılmaya götürülen cenazelerin sessiz sedasız seyredilmesi dışsallaştırmaların birer parçasıdır. Salgının etkisinin toplumda nasıl kökleştiğini göstermesi bakımından Agamben’in (2020) pandemi-ölüm ilişkisine odaklanmak önemlidir. Ritüeller, karantina, ölümden kaçış stratejileri konuşulurken aslında ölüm konuşuldu. Yakınlarını kaybeden insanların ölüm karşısında verdiği tepkiler, toplumsal alanın ölüm üzerine kurulu yapısının nasıl çözüldüğünü göstermektedir. Yoğun bakım ünitesinde akıllı telefonlarıyla vedalaşan insanların görüntüleri, ölümün kapatıldığı bir kurum olarak hastanenin pandemik kapatılma mekanlarına dönüştüğünü göstermektedir.

Pandemide Niçin Ölüm Sosyolojisi?

“Ah Ölüm!” dedi. Ölümle belirlemiş her şeyi.
Kaderler, yazgılar ölümle değişmişti.”

Hüseyin KARATAŞ

Umberto Eco’nun 2013’te Paris’te Louvre’de yeni sergisinin açılışı sırasında Spiegel’e (2016) verdiği röportajda kullandığı “listeleri severiz, çünkü ölmek istemeyiz” sözü, dünya tarihinin bir özeti. Ölüm ve ölmekten kaçış, toplumsal tarihin kaçınılmaz bir gerçekliğidir. Bauman’ın (2018, s.17) “yaşamı sürdürmekle bu denli meşgul olmamızın nedeni ölmek zorunda olduğumuzu bilmemizdir” sözü de aynı noktaya dikkat çekmektedir. Ölüm, doğaldır ve toplumsal üretimlerin besleyici kaynağıdır. Hayatta kalma güdüsü insanın gündelik hayatını bir mücadele alanına dönüştürmekte ve kültürel üretimlerin merkezinde yer almaktadır. Bauman’ın (2018, s. 17) ölümle toplum arasında kurduğu bağ, kültürel üretimlerin çerçevesini çizmesi bakımından önemlidir. Ölüm, insanın yaptığı bütün etkinliklerin hedefidir. Bauman bu hedefe *hastaneleri, yurtları, mezarlıkları ve krematoryumları, cenazeleri ve ölüm ilanlarını, anma ve yas törenlerini, yakınlarını kaybetmiş ve yetim kalmış insanlara gösterilen özel davranış biçimlerini* yerleştirmiştir. İnsanın yaşamaya duyduğu bu güçlü bağ, aslında kendisine duyduğu sevgiyle ilişkilidir. Burada sevgiyi doğuran/ortaya çıkartan şey, insanın başkaları karşısında kendini konumlandırmasıdır. Bu konumlarsa doğrudan toplumsal roller ve bağlarla ilişkilidir. Dolayısıyla insan yaşamayı arzu ederek kurduğu bağların içinde kalmayı talep etmektedir. Çünkü bu bağlar, onu insanileştirmekte ve türüne özgü hale getirmektedir. Basit olarak aslından insan, başkalarıyla bağ

kurabiliyorsa toplumsal bir özne olarak var olmaktadır. Bauman’a (2018, s.56) göre bağ birlikte var olmaktan öte anlamlara sahiptir. Bağ bağlı olanın içeriğini oluşturandır. Bağ böylece bağlı olanı anlamlı kılmaktadır. Lifton başkalarıyla bağ kurmanın önemine değindiği metinde ölümü “bağ duygusunun kopması” (Lifton, 1973, s.103) olarak betimlemektedir. Bağların oluşturduğu alan aynı zamanda “koruyucu bir kozadır.” Koz, güven ortamı sunmakta ve bireyi belirsizliklerden kurtarmaktadır (Giddens, 2014, s.59). Böylece toplum belirsizlikler doğuran ölümü bertaraf etmektedir.

Durkheim’in (2011; 2015; 2021) metinlerinde “kayıp hali” olarak ölüm toplumsal bir gerçekliktir. Çünkü kişinin ölümüyle birlikte toplumda büyük bir boşluk meydana gelmiştir ve hızlıca kapatılması gerekmektedir. Kaygı toplumsal dengenin bozulmaması üzerinedir çünkü kayıp anomiktir. Boşluk halinde aslında statü kaybı, rol kaybı söz konusudur. Ölen kişinin yakınları bunu deneyimlediği için kendisini fiziksel ve duygusal boşlukta, kaybolmuş hissetmektedir. Sevdiği birisini kaybetmek insana dayanılmaz bir acı, öfke ve üzüntü hissettirmektedir. Ama toplum kederi hafifletmek için pratikler ve ritüeller üretmektedir. Yas süreci, taziye kültürü, dini ritüeller bir iyileştirme/iyileşme pratiğidir. Toplum duygusal alana, pragmatist kaygılarla müdahale etmektedir. Bu yönüyle düşünüldüğünde toplum duygulardan bağımsızdır. Toplumu tanımlarken ileri sürülen temel ilkeler, toplumun gücüne atıf yaparken aynı zamanda acımasız olmasına da denk düşmektedir. Hobbes’un (2019) devlete ve Rousseau’nun (2019) sözleşmeye bağlanması, insanın duygusuz bir varlık tarafından ehlileştirilmesi için kullanılmıştır. Ehil olma, toplumsal uyumu ve rutinleri akla getirmektedir. Ölüm, bu rutinleri bozduğu için kendisine karşı direniş hattı oluşturmakta, insan bu bozguncuya yaşamın kendisiyle yanıt vermeye çalışmaktadır. Toplum insana kayıplarını unutturmakta ve kaybedileni kenarda bırakmayı öğretmektedir. Çünkü ölümle ilişkili toplumsal söylem, “yaşam devam ediyor” önermesini dile dolamaktadır. Bu talep, modernitenin “ölümü kapatmasına” uygun zemindir. Bauman (2018, s. 37) ölüm sonrası yapılan törenler için *dışlama hareketi* nitelemesini kullanmaktadır. Ölünün anormal ve tehlikeli olduğunu, kendisinden uzak durulması gerektiğini açığa vurmaktadır. Törenler ölüyü normal, zararsız aralarına girilebilecek kişilerin arasında koymaktadır. Bulaşıcı hastalığı olan ya da yanlış tedaviye uğramış kişiye uyguladığı yöntemin aynısını ölüye de uygulayarak, ölü uzakta tutulduğu sürece güçlerini kaybeden tehditler arasına sokmaktadır.

Ölümün toplumsal tarihinde (Kellehear, 2012) ortak olan nokta ölümün kaçınılmaz bir son ve bununla ilişkili olarak korkutucu olmasıdır. Geleneksel toplumda insanın ölümle yüzleştiği sahneler, herkesin gözü önünde yaşanırken, modern toplumda ölümün nereden geleceği sorusunu açık uçlu bırakmaktadır. Modern toplumda sürekli bir yaşam mağduriyetliği söz konusudur. Sosyal bilimciler, geleneksel toplumlardakinin aksine modern toplumlarda ölümle-insan arasındaki bağın koptuğuna değinmektedir. Ölümle bağ kurma, ölüm ve ölüm ötesiyle iletişimin devam etmesine ve ölüm

etrafındaki toplumsal dayanışmanın örüntülerine atıf yapmaktadır. “Ölümle bağın kopmasına neden olan şey neydi?” sorusuna yanıt arandığında izlenen yol bizi, modernizmin bireyselliğine çıkartmaktadır. Bireysellik vurgusu “insanın sonsuz yaşamı” istemesini yeniden gündeme taşımaktadır. Ölümsüzlüğü arzulamanın duygusal yoğunluğunu bilim ve teknolojinin getirdiği risklerle tartışılan “her yerde ölüm”ün görünürlüğüyle aynı paydada birleşmektedir. Kuşkusuz din ve inanç sistemlerinde ölümün “öte dünya”yla bağı, kimi zaman insanlara “*bulundukları toplumsal konumu sahiplenmesi gerekliliğini*” öğütlemektedir. Öğütün temel dayanağı insanın öldükten sonra “öte tarafta ödül alma” inancıyla ilişkilidir. Burada ölüm kabul edilebilir bir teslimiyeti yansıtmaktadır. Dinsel yönüyle bu vurgu, ölümün, “terbiye edici” araç olarak kullanılması biçiminin bir dışavurumudur. Aynı metinlerde, özellikle otoriteyi elinde bulunduran sınıfların, dinin bu yönünü kullanarak alt sınıflarda konumlarını sahiplenmeleri gerekliliği ve öte dünyada ödülleri alacakları tutumunun dayatıldığı ifade edilir.

Ölüm, felsefede hayatın diyalektik sonu olarak tartışılmaktadır (Soloman ve Malpas, 2006). Hayatın diyalektiği, ölüm ile yaşam arasındaki doğal zıtlığı akla getirmektedir. Ölümün paradoks olmasına vurgu yapan temel tutum “hayatın doğuşundan itibaren ölüm de vardı ve Tanrı hariç hiçbir varlık bu diyalektik ilişkiden kaçamazdı” (Aykut, 2004, s. 206) önermesiyle ilişkilidir. Buna göre doğa/evren bir varoluş mücadelesi alanıdır ve bu varoluşu değerli kılan şey canlı türlerin doğadan kaybolup gitmesidir. Ölüm, bu bağlamda evrende “yaşamın kendisinden sonsuzca daha yakın” durmaktadır (Solomon ve Malpas, 2006, s.173). Sosyolojide ölüm “toplumu yeniden inşa eden” (Giddens, 2014) ve “kolektif bağları güçlendiren” (Durkheim, 2011) bir süreç olarak tartışılmaktadır. Ölümün sosyolojik perspektif içerisinde evrimci bir mantığın nesnesine dönüşmektedir. Buna göre toplumun daha sağlıklı olabilmesi için ölümler kaçınılmazdır. Ölüm, evrimi tamamlamakta ve insanı kusursuz bir toplumsal düzenin öznesi haline getirmektedir. Bütün bu farklılıklara rağmen ölüm, hayatın bir sonudur ve çok boyutlu bir alana geçiştir. Van Gennep’in (2004) geçiş ritleri olarak adlandırdığı sürecin bir uzantısı olarak bu çok boyutlu alan, toplumsal durumlarla doğrudan ilişkilidir. Ölümü sosyolojik açıdan çözümlemek aslında hem bu diyalektik biçimlerin toplumsal pratiklerde nasıl üretildiğinin tespit edilmesini; hem de ölüm etrafında oluşan iletişim ağının kendisini tanımlamayı kapsamaktadır. Sosyolojik ilginin kendisini temellendirdiği odak, ölümün kültürden kültüre değişen biçimlerini ve toplumda karşıladığı ihtiyaçları betimlemektir. Ölme sürecinde yapılan dini ve toplumsal hazırlıklar, ölü bedeninin fiziksel olarak hazırlanışı, estetize edilmesi ve bu işlemler sırasında yapılan kolektif eylemler, defin sırasında düzenlenen törenler, definden sonra gerçekleştirilen davranışlar dizgesi gibi pek çok noktayı bu ihtiyaçlar içerisinde sıralamak mümkündür. Ancak günümüzde ölümü anlamının birincil yol izleği, ölümün riske nasıl dönüştüğü üzerinden gitmektedir. Risk unsuru olarak ölüm küreselleşmiştir (Sağır, 2017). Bugünün pandemisi riskin ötesi anlam taşımaktadır.

Ölüm Sosyolojisi İçin Bir Araştırma ve Yorumlama Gündemi

Pandemiyle ölümün tarihi yeniden gündeme gelmiştir. Avrupa’da ölümün tarihine bakıldığında salgınlar çağına niçin ölüm sosyolojisinin gerekliliği anlaşılmaktadır. Pandemide insanların kaybettiklerine veda edememesinin yarattığı boşluğun neye benzediğini Ariés (2020)’in *sevgi ve duyumsamanın kaybolduğu bir ölüm çağına girişimizi* betimleyerek anlattığı ölümün tarihiyle özdeşleştirmek mümkündür. O’na göre geleneksel dönemde yatakta ölüm imgesi, ölümlerinin kişinin etrafında sevdiği insanların oluşturduğu bir ağda ve bu ağ duyumsayarak ölmektedir. Modern dönemde önce hastanenin aktöre dönüşmesiyle, sonrasında ölmekte olan kişinin yalnızlaşmasıyla ağ ortadan kalkmaktadır. Pandemi, ağın varlığını hiçbir şekilde gündeme getirmemektedir. Ağın görünmezliği, duyumsamayı da ortadan kaldırmaktadır. Pandemide ölüm gündemi Foucault’un (2020) “sınır deneyimi”yle özdeşir. Sınır deneyim, özünde negatiftir ve gerçekleşir gerçekleşmez unutulmaktadır. Tarihe ilk gömülen şey olması bakımından pandemide *ölüm hiçliği* kavramsallaştırması önemlidir. Foucault (2020) bir kültürü sınır deneyimleri hakkında sorgulamak, ona tarihin sınırlarında adeta kendi tarihinin doğumu olan bir yırtılma hakkında soru sormaktır. Sınır deneyimler, hiçbir şeyin göstergesi ve boşluk olmak *ölüm hiçliğini* desteklemektedir. Pandemide yerine getirilemeyen ritüeller ve ölümün toplumsaldan kopması sınır deneyim olması bakımından dikkat çekmektedir. Çalışma, pandemide ölümü bir *sınır deneyim* olarak tartışmaktadır ve ilgiyi ölüm fenomenine odaklamaktadır. Ölümün merkeze koyulmasındaki kaygı, literatürde eksik bırakılan boşluğun kapatılması amacına dönüktür.

Pandemi, çok hızlı bir akademik bilgi üretme biçimleri ortaya çıkarmıştır. Pandeminin etkilediği toplumsal alanlar, birçok yönüyle araştırılmıştır. Bahse konu çalışmalarda ölüm fenomeninin merkezi bir kavram olarak kullanılmadığı görülmektedir. Ölüm, pandeminin temel kavramlarıyla ilişkilendirilen alt bir söylem olarak kullanılmaktadır. Türkçe literatüre bakıldığında ölümü alt söyleminde kullanan çalışmalarda şu noktalar dikkat çekmektedir. Yas süreciyle dini ve manevi başa çıkma biçimlerini ilişkilendiren çalışmalar, covid-19 nedeniyle yakınlarını kaybeden bireylerde yas süreciyle nasıl baş edildiğini tartışmaktadır (Sami, 2021; Savaş, 2020; Çubuk, 2020; Çelik ve Gündüz, 2020; Yağlı, 2020; Kalgı, 2021). Yas çalışmaları, yaşamın ve yaşayanın kendisiyle doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla Covid-19 sonrasındaki yas çalışmalarının ölümü değil, ölümü dışlayan bir perspektifin somutlaşmasıdır. Din ile yasla baş çıkmanın etkileşimleri, Türkiye’de ölüme yaklaşım biçimlerini temsil eden teolojik perspektiflerin de bir devamıdır. Dolayısıyla bu tür çalışmalar ölümün sosyolojisini değil, pandemide dinin sosyolojisini yapmaktadır. Benzer şekilde Covid-19 üzerine yapılan sayısız çalışmada da farklı temalarla *ölümün eritildiği/hiçleştirildiği* aile, kent, iktisat, tıp, gündelik hayat vb. sosyolojiler yapılmaktadır (Yenen ve Badur, 2020; Aykan ve Bilginer, 2021; Karaarslan ve Doğan, 2021; Çakı, 2020). Sağlık sisteminin dahil edildiği çalışmalardaysa ölüm, Türkiye’deki politik tartışmaların ideolojik bir nesnesine

dönüştürülmektedir. Gizlendiği varsayılan ölüm sayıları, Covid-19 hastalarına verildiği varsayılan doğal ölüm raporları, mezarlıklarda gizlice gömüldüğü varsayılan ölümler vb. birçok tartışma bu tür çalışmalar, ölümü politikanın merkezine yerleştirmektedir (Elbek ve Pala, 2021). Bu bağlamdan hareketle çalışma pandemide ölümün sosyolojisine okuyucuları odaklaması nedeniyle özgün bir araştırmadır. Modernite, hastanelere transfer ettiği hastalık olgusu üzerinden ölümü tecrit etmişti. Pandemiye ölümün, hastanenin dışındaki bir alanda “büyük kapatılmasıdır” ki bizce bu *ölümün toplumsal kapatılmasıdır*. Çalışma ölümün Covid-19 pandemisi sürecinde *toplumsal kapatılmasını* tartışmaktadır. Türkiye’de Pandemi araştırmalarında ölümün sosyolojik görünümüyle ilişkili tartışmanın olmaması çalışmayı özgünleştirmektedir. Bauman’ın (2021) Heidegger’den referansla aktardığı “aydınlıkta saklanmak”, pandemi sürecinde ölümün araştırılmamasını açıklar bir durumdur. Çalışma ölüm-toplum ilişkisinde “pandemide niçin ölüm tartışılmalı” sorusuna yanıt ararken, toplumsal kapatılmayı sevgi ve duyumsama kavramları üzerinden anlatmaktadır.

Pandem (ik) Kapatılma Versus Ölümün Toplumsal Kapatılması

“Ah! İnsanlar hiç olmanın kolay olduğunu sanırlar. Doğrudan anlamıyla sessizi silik, yüklemsiz bir yaşam anlamında bu doğrudur.”

Soren Kierkegaard

Salgın çağında ölümden ve ölüden duyulan korku yeniden gündeme geldi. Ward (2020), korkunun kenarda beklediği bir dönemde belirsizlik seviyesinin gittikçe yükseldiğini söylerken belirsizliklerin kaynaklandığı temel durumları ise Covid-19’un doğasıyla özdeşleştirmektedir. Bir kişinin hali hazırda enfekte olup-olmadığı, enfekte olup-olmayacağı, bir enfeksiyon geçirip geçirmeyeceği, Covid-19’un ne zaman sona ereceği konusundaki belirsizlik, normale ne zaman döneceği ve yeni normalin nasıl görüneceği konuları, Ward’ın dikkat çektiği noktalardır. Aslında salgınlar çağında Canetti’nin (2010, s.263) *ölülerin iktidarı* dediği bir durumu yaşıyoruz. İtalya’da tabut taşıyan kamyon kuyruklarını ya da Amerika’da hastanelerin dışında klimalı araçlarda derme çatma tabutlar içinde gizlenen sayısız ölü beden ya da kitlesel mezarlara defnedilen kimsesiz ölümler bahse konu travmatik durumu betimlemektedir (Demertzis ve Eyerma, 2020). Zizek (2020a, 2020b) insanlardan yaşamı çalan virüslerin *yaşayan ölümler* olduğunu söylerken, bir kez bulaştığında insanın virüse basit bir kopyalama makinesi olarak hizmet ettiğinden bahsetmektedir. *Virüsler yaşam biçimleri konak organizmalara bağlı* (Hacker, 2020, s.11) olduğu için insanın konumu Zizek’in bahsettiği bağlama uygundur. İnsan yaşarken biyolojik olarak da ölümü çoğaltmaktadır. Virüsün sardığı ve bulaşıcılığını yükselttiği bedenin dokunulmazlığını konuşulmayı gerçekleştirecek şey, ölümün iktidarının baskın bir yönünü temsil etmektedir. Virüs,

insandaki yaşamı alırken ona ölümü vermekte ve bedeni çökerttikten sonra onu terk etmekte ve öldürmektedir. Bu sürecin sosyolojisi ölmekte olan kişinin bedeninin tecrit ve izole edildiği bir yalnızlaşma ve yakınlarının ölümü seyirlik bir gösteri (!) olarak deneyimledikleri süreci analiz etmekle eşdeğerdir. Hamid ve Jahangir (2020) *salgının insanları ölüm sonrası fiziksel ilişkilerden uzaklaştırdığını, kayıp yaşayanların herhangi bir destek veya ilgi görmeden yalnız başlarına olanları seyretmeye zorlandıklarını* aktarmaktadır.

Agamben (2020) pandeminin en başında cenazelerin sevdiklerinden uzak olması, törenlerin yapı(a)maması, bireysel ölüm vedalaşmaları, kilisenin törenleri yasaklaması ya da bu tabloyla ilgili tek kelime konuşmaması, askeri araçlarla yakılmaya götürülen düzinelerce konvoylu cenaze geçişleri vb. gibi süreçlerin çerçevelediği bir tabloyu resmetmektedir. Mart 2020’den bugüne gözümüzün önünde olan ve kanıksanmış bir dünyaya bakıldığında, Agamben’in resminin, o günden bugüne çok da değişmediği görülmektedir. İyileşmesi için entübe edilip makinelere bağlanan hastalar, iyi ya da kötü bir haber alabilmek için telefon başında bekleyen hasta yakınlarının varlığı, Edvard Munch’ın “Çılgılık” tablosunu anımsatmaktadır. Güneş batarken doğaya yansıyan kan kırmızısı renk, kendini yorgun hissettiğini tırabzanlara yaslandığından anlaşılan ve doğanın çılgınlığını hissederek yorgunluğunu dile getiren bir adam görseli, hasta yakınlarının yorgunluğunu anlatmaya adaydır. Pandeminin yarattığı kalıcı iz kişiyi bu bağlardan kopartması ve onu ölürken dersin bir sessizlik içerisine kapatmasıdır. Makinelerin uğultusu arasında bir sessizlik veda etmeye bile izin vermeyen bir durumu karşımıza çıkarmaktadır. Hastalar entübe öncesi doktorlara geri döndüklerine yaşamaya dair yapacaklarından bahsetmektedir. Zizek (2020) Covid-19’un ilk zamanlarında hastalığa karşı verilen tepkileri dört kategoride sınıflamıştır. İnkâr, *ciddi bir şey yok, sadece bazıları panik*, öfke kategorisinde *Çinliler suçlu ve devletimiz yeterince etkin değil* düşüncesi hakimdir. Pazarlık aşamasında *bazı mağdurlar var ama Sars’a göre daha az ve zararı sınırlayabiliriz* söylemi, depresyonda ise *bizi kandırmayın hepimiz hapi yuttuk* söyleminin etkin olduğunu ifade etmektedir. Daimî bir kırılmanın ve korkunun hâkim olduğu bir süreçten bahseden Zizek, hastalığın normalleştiği bir evreye de hızlıca geçildiğini *insanlar ölmeye devam edecekler ama hayatta devam edecek* düşüncesinin gittikçe yaygınlaştığını betimlemiştir. Ancak hayata devam edenler için *vedalaşmak, ölümden bazı iyi sonuçlar çıkarma yeteneği, içsel maneviyat ve ölen kişiye ilişkin anıları dile getirebilme oldukça uzak yas biçimleri* (Gamino, Sewell ve Easterling, 2000) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 2
Covid-19'un Tarihsel Seyri

Tarih	Durum	Sonuç
31 Aralık 2019	İlk Vaka	Wuhan'da "doğuş"
5 Ocak 2020	İlk Rapor	Çin'de "doğuş" doğrulandı.
11 Ocak 2020	İlk Ölüm	Çin'de beklenen son
13 Ocak 2020	Çin dışında ilk ölüm	Tayland virüsün yeni merkezi
21 Ocak 2020	Virüs Bulaşıcı	İnsandan insana seyahat başladı
24 Ocak 2020	Fransa'da İlk Rapor	Virüs dünya turunda
30 Ocak 2020	Uluslararası Kamu Acil Durumu İlan Edilmesi	Ülkeler arası sınırların kapanmaya başlaması
30 Ocak – 11 Şubat 2020	WHO'dan Virüse Dikkat	Dünya virüse odaklandı
11 Mart 2020	WHO'dan Pandemi İlanı	Ulusal ve Uluslararası hareketliliğin / temasın en aza indirgenmesi
11 Mart 2020	Türkiye'de görünen ilk koronavirüs vakası	Virüs artık yurttta
19 Nisan 2021- ∞	Salgın Sürüyor	Salgının yükseliş çağı

Kaynak: Lupton & Willis (2021).

Pandemiyle ölümle ilişkili korkular gerçekçi temeller kazanmıştır. Bu durumu, korkuların somut bir dışavurumu olarak görmek mümkündür. Bedenin yeni bir dokunulmazlık kazanması ve hastalığın bulaştığı bedende somutlaşan kirlilik imgesi, ölümün iktidarını göstermesi bakımından önemlidir. Bedenini kirleten virüs, insandaki yaşam-ölüm diyalektiğini ortaya çıkarmakta ve bunu oldukça saldırgan bir şekilde yapmaktadır. Zhai ve Du (2020) yaptıkları çalışmada *salgın nedeniyle ölenlerin yasalarının dahi damgalandıklarını* ileri sürmektedir. Virüsün bu kadar yaygın bir şekilde gündelik hayatı işgal etmesi, ölümün de saldırganlaştığını akla getirmektedir. Böylece pandemi sürecinde aslında deneyimlenen durum ölümle temaslardır. Hastalığı, onun bulaşıcılığını ve küreselliğini, alınan önlemleri, hastalıkla gelen kısıtlamaları konuşurken aslında ölüm konuşulmaktadır. Ölüm, kişiyi sarmalayan duyumsama ağına saldırmakta, ilişkileri bozmakta, dağıtmakta ve insanları birbirinden uzaklaştırmaktadır. Pandemi devletin virüsle baş etme stratejisi ölümle ilişkili *katı mekânsal çerçeveleme ağı* oluşturmaya ilişkilidir. Eve kapatmanın, yasaklamanın, dijital gözetimin, kuralların ve denetim mekanizmalarının kullanılması bu ilişkiyi betimlemektedir. Gelecekte *tekno-totaliter* bir devletin ortaya çıkacağını aktaran Berardi (2020), bu durumu *hem devletin bir aktör olmasıyla hem de hiç kimsenin bir ya da altı ay içinde ne olacağını bilmemesiyle* ilişkilendirmektedir. Timothy Snyder, Black Earth'de totaliter rejimlerin ortaya çıkması için herkesin ölüm riskiyle karşı karşıya olduğu aşırı tehlikeli durumlardan daha elverişli bir koşul olmadığını söylemektedir (akt.Berardi, 2020). Devletin uyguladığı kısıtlamalarda kimlerin dışarda kimlerin içerde olacağına karar vermesi, ölümün salt korku aracı olarak kullanılmasını değil, kimlerin yaşayıp kimlerin öleceği konusunda da baskın bir karar verici rolünü ve söylemini yönettiği

görülmektedir. Bu yönetim süreci biyopolitika tartışmalarında doğrudan gündeme getirilmese de Foucault'nun (2019) kurallara uymayanlar *ya salgın hastalığa yakalanarak ya da cezalandırılarak ölür* söylemiyle oldukça uyumludur. Foucault'nun düzeni, herkesin yerine, bedenine, hastalığına, ölüme bağlamak üzere işlediğinden bahsetmesi ve bunun da her şeyi bilen bir iktidarın etkisiyle gerçekleştiğini söylemesi, devletlerin politik bir aktöre dönüşmesinin ve pandemi süresince mekânsal çerçevelerlerin anlamlandırılması için uygun bir zemin oluşturmaktadır.

Covid-19 sürecinde ölüm görünürlüğü, ölümün toplumsal kapatılması olarak pandemik kapatılma biçimini de gündeme taşımış oluruz. Yoğun bakımdan önce sevdiklerine görüntülü videolar çeken insanlar, ölümün yeniden anlamlandırıldığı bir sürecin içerisine girdiğimizi göstermektedir. Görüntülü aramayla yakınlarıyla vedalaşan insanlar aynı zamanda Ariés'in *Batı'nın Ölüm Tarihi* (2020) çalışmasında ortaya koyduğu gibi aslında Avrupa'nın uzun süredir kendi tarihinde *ölümü ötekileştirmesinin* bir sonucudur. Çünkü Ariés'in *yatakta ve hastanede* ölüm betimlemelerini kullanırken, hastanelerin ön plana çıkmasıyla insanların tek başlarına ölmeye başladıklarını söylemektedir. Kendilerini bürokrasiye ve uzmanlara teslim ed(ıl)en hastaların covid-19 sürecinde yoğun bakım ünitelerindeki görüntüleri tarihsel bir dışavurumdur. Ölmekte olan hasta, yakınlarıyla bağlarını tamamen kopartmakta ya da hastaneye girişle birlikte bağların zaten koparttığını göstermektedir. Batılının ölüm karşısında geldiği nokta Covid-19 ile bu kopuşun yaşanmasıdır. Kuşkusuz Batı'nın Covid-19 süresince verdiği tepkiler rasyonel değildir. Maskesiz gezmek, karantinaya uymamak, şehir değiştirmek, hastalığın varlığını inkâr etmek, aşığı reddetmek bunların hepsi bir "ölümü inkâr" olarak göze çarpmaktadır. Burada hastanenin ölümle ilişkili ilk kapatılma biçimini ortaya çıkarttığının altını çizmek gerekmektedir.

Sağır (2020), hastanede ölümün her şeyi tersine döndürdüğünden bahsederken, hastanenin ölümün büyük kapatılması olduğunu hatırlatmaktadır. Kapatılmanın içerdiği bağlam, ağın parçalanışını ve duyumsamanın ortadan kayboluşunu akla getirmektedir. Hastane ile insanın bireysel olarak ölümü deneyimlemesi hızlanmıştır. Böylece gelenekselin içinde kolektif ölümden bireysel ölüme geçiş süreci yaşanmıştır. Hastaneye kapatılan ölüm ağın kendisine saldırmaktadır. Hastanenin ayrıca özel bir anlamı vardır. Uzmanlara teslim olma hali ya da *belgeli profesyonellerin bakımı* (Anderson, 1986'den akt. Bauman, 2018), ölmekte olan kişiyi, kendisine ait olmayan bir alana bırakmak anlamına gelmektedir. Çünkü uzman/doktor bir yabancıdır ve mekânda insanın yabancı olarak deneyimlemediği bir konumsallıktır. Mesleki kimlik ve içinde bulunan hastane ortamı bir güven kaynağıdır ama bu insanın yabancıyla karşılaşmış olduğunuz gerçeğini değiştirmemektedir. İnsan, ölmekte olan hastayı yani sevdiği kişiyi bir yabancıya teslim etmektedir. Böylece sürecin kendisi, ölmekte olan hastayla ölümün sadece göz önünden değil, *aynı zamanda zihinden de uzaklaşıp yok olacağını* (Bauman, 2018, s.38) varsaymaktadır. Sosyolojideki yabancı veya öteki ile ilgili literatüre bakıldığında

insanın yabancı olana karşı tavrı oldukça nettir. Yabancı insanı tedirgin etmektedir ve ona karşı her türlü strateji geliştirilmektedir. Yabancıyla araya konulan direncin bile kırıldığı bir zeminin varlığı dikkate alındığında ölüm, çok güçlü bir şekilde insandaki bahsi geçen sosyal ağa saldırmaktadır. Ölümün saldırgan olmasının kaynağını burada da aramak gerekir. Burada hasta yakınlarının yaşama ve yaşatma güdüsü baskın çıkmaktadır. Yaşamın ölümü alt etmesine çalışılmaktadır. Ölüm yıkmakta, boşluklar oluşturmaktadır. Kişi o boşlukları kapatmak ve onları iyileştirmek için toplumu kendisini iyileştirmeye davet etmektedir. Ancak pandemide ölmekte olmaya alışıldığı görülmektedir. Uzmanların çevirdiği bir alanda, kişinin duygularını bir kez daha dışarda bırakması söz konusudur. Ölüm, pandemide zaferini yeniden ilan etmiştir.

Ölümle ilişkili duygusal alanın dışarıda bırakıldığı ilk deneyim, modern dönemde ölümün hastaneye taşınmasıyla yaşanmıştır. Modernite de güvenli alan evden uzaklaşan ölü beden, özel alanda geniş bir ilişkiler ağı içerisinde kurulurken kamusal alana taşınmasıyla dar bir alana kapatılmıştır. Ölmeyi kolaylaştırmak için kurulan sistem, ölmeyi zorlaştırmıştır. Bedene bağlanan makineler, kişiyi yaşatabildiği kadar canlı tutarken, bitkisel hayat, yoğun bakım, palyatif tıp bu durumun uzantılarıdır. Pandemi bu kavramla *entübe* eklenmiştir. Hasta bireyle sosyal ağın kopuşunu temsil eden entübe, popülerleşen bir tartışma alanı oluşturmuştur. Bilinçli bir şekilde deneyimlenmediğinden ölümü tanımlamada yaşanan güçlük, ölümün diğerleri tarafından bile artık tanımlanamaz oluşuna evrilmiştir. Pandemi geride kalanlar için hastanın yanında durmak ve ölmekte olan hastanın ilişki ağını sürdürmesine yardımcı olmaktır. Burada hastanın yaşam üzerindeki hakkını makineler ve uzmanlara devrettiği, ağın sürdürülmesi sorumluluğunu da sevdiklerine verdiği görülmektedir. Böylece ölme sürecinin teknik yönünü doktor, sosyal yanınıysa hasta yakını yönetmektedir. İletişim araçları(akıllı teknolojiler) hem hasta yakınının ölüme eşlik etmesini hem de hastanın kendi ölümünü kayda almaktadır. Ancak her türlü kısıtlama ve izole hal, ölme süreciyle yakın teması engellemektedir. Temasların ortadan kalkması, duyguları da kısıtlamaktadır. Ölmekte olan insan bilinçli olduğu süredeyse yakınlarının kendisine vedasını seyretmektedir. Pandemi boyunca ölümle ilişkili temel değişim, veda zamanının ortadan kalkması olmuştur. Vedaya zaman yoktur çünkü ölmekte olan kişi virüsün işgal ettiği bir bedenle fiziksel acılar çekmektedir. Böylece geride kalan, kurucu aktör olarak ölmekte olan kişinin kurduğu bir gösteri dünyasının seyircisine dönüşmektedir. Ölmekte olan hastanın deneyimlediği alanın verdiği acı geride kalanların yaşayacağı acısından daha güçlü durmaktadır. Ölmekte olan hasta çift taraflı bir tükeniş yaşamaktadır. Hem ölmekte olduğunu duyumsarken hem de yakınlarının ölmekte olduğunu kabullenişinin sıkıntısını yaşamaktadır. Buradaki duyumsama, pandeminin ortaya çıkardığı yeni bir deneyimdir. Bu deneyim ölmekte olan için de seyreden insan için de yenidir. Carr, Boerner ve Moorman (2020) bu deneyimi kötü ölüm betimlemesiyle aktarmaktadır. Pandemiyle deneyimlenen kötü ölüm, *aile fertlerinin ölen kişiyle anlamlı muhabbetler yapmasını*

ve bitmemiş işlerin tamamlanmasını engellemektedir. Sevilen birinin acı çektiğini görmek de acıyı artırmakta ve geride kalanların kendilerini suçlu hissetmelerine neden olmaktadır. Yazarlar, böyle bir süreçte sevdiklerini kötü ölümden koruyamayan insanların çaresizce süreci seyrettiklerine vurgu yapmaktadır. Frang ve Comery (2020) hastalıktan ölenlerin fiziksel rahatsızlıklarının ve diğer sıkıntılarının gittikçe çekilmez bir durumda belirdiğine değinmektedir. Süreçte hastanın karantinaya alınması ve kısıtlamalara tabi olması zorla bir ayrılık yaşanmasına neden olmaktadır. Bu haliyle hem acı katlanmakta hem de yalnız ölüm deneyimlenmektedir.

Pandeminin yarattığı ve ölümlle ilişkili temel durumlardan birisi hastaların tecritidir. Hali hazırda ölümlle ilgili mevcut tecridin çerçevesi genişlemiştir. Pandemi ölümün toplumsal kapatılmasıdır. Ölümün hastanelerde büyük kapatılması modern dönemin bir sonucuyken, pandemide toplumda deneyimlenen bir kapatılma sürecine evrilmiştir. Pandemik kapatılmanın görünümünde sınırlı sayıda insan ve törenlerdeki az sayıdaki insan ya da sadece görevlilerin varlığı söz konusudur. Ölümün hastane dışına taşan kısımda, hastalığının bulaşıcılığına karşı kendi korunaklı biçimlerini üretmiş görevliler söz konusudur. Bu haliyle ölümün tekilleşmesi gerçekleşirken, cenazenin de gettolaştığı görülmektedir. Getto kapatılma biçimi olarak pandemik kapatılmanın betimlemesi için kullanışlı bir kavramdır. Yerel yönetimlerin cenaze hizmetleriyle yönettiği ölü beden yönetimi, ölümün gündelik hayattan kopuşunu hızlandırmıştı. Pandemideyse beden dokunulmazlığı iyice belirginleşirken, gasilhaneler ve hastane morgları birer gettoya dönüşmüştür. Sennett (2006) ve Wacquant'ın (2006) gettonun çift anlamlılığı ile ilgili söylemiş oldukları *hem dışlanmış ve lanetli hem de korunaklı bir mekân*, pandemideki gettolar için de kullanışlıdır. Gettonun görünen ve görünmeyen duvarlarının egemen güçler tarafından inşa edildiği ve sürekli olarak yeniden üretildiğini söylemek mümkündür. Rasmussen (1968) için getto bu bağlamıyla egemen düzenden ve kültürden bir kopuştur. Ortada kesin bir ayrım çizgisi olduğu için de gettodur. Foucault'nun (2005) *heterotopik mekanları* da sürecin betimlemesinde benzer anlama sahiptir. Heterotopik mekan, belirttikleri yansıttıkları ya da temsil ettikleri ilişkiler bütünü erteleyen etkisizleştirilen ya da tersine çeviren mevkilerdir. Burası, tüm diğer mevkilerle bir anlamda ilişkide olan yine de tüm diğerlerini yadsıyan mekanlardır. Heterotopya, karşı mekân türüdür. Toplumda bulunan mekân ve mevkiler bunlar içerisinde bulunmakta, temsil edilmekte ve tersine çevrilmektedir (Foucault, 2005, s. 295). Ölüm böylece yeni bir kimlik kazanma sürecine girmektedir. Ölüm yeniden tanımlanmakta ve bu tanımda yeni damgalanma biçimleri oluşmaktadır. Damgayı beden dokunulmazlığı kurmakta ve toplum da sürecin inşa edici aktörüne dönüşmektedir. Cenazeyi *ceset torbası içinde teslim alma*, cenazenin *hastalıktan ölenlerin götürüldüğü gasilhanede yıkanması*, *devlet tarafından yer tahsisi ve hazırlanmış mezarların varlığı ve mezara tabutla gömülme* (akt.Yağlı, 2021) damganın en belirgin içeriklerini oluşturmaktadır.

Pandeminin görünür alanlarından birisi törenlerin yalnızlaşmasıdır. Ölüm ev dışı bir alanda/hastanede gerçekleşirken, törenler de artık sosyal bağlamın uzağına düşmektedir. Dönüşüm ölümle ilişkili toplumsal anlamlandırmaları kökünden sarsmaktadır. Pandemiyle ölüm inkârı, ölümün hiçleştirilmesi olarak ölüm duyarsızlığına dönüşmüştür. Ölüm hiçliği, ölümün toplumsal kapatılmasının biçimidir. Ölümün *aklin en büyük yenilgisi* (Bauman, 2018, s. 24) olduğu kabul edildiğinde, bahse konu kapatılma, rasyonel çerçeveden oldukça uzaktır. Toplumsal kapatılmayı belirginleştiren pratikler ölümün konuşulmaması, ölüm sonrası ritüellerin deneyimlenmemesi, törenlerden uzaklaşma, ölü bedene dokunamama, ölen kişiyi görememe ve ona veda edememe gibi birçok durumu içermektedir. Bu sayılan pratiklerin her biri farklı bir bağlamı oluşturmaktadır.

Bu kapatılma yeni bir ölüm reddi ortaya çıkarmaktadır. Yeni dönemde doktora teslimiyet ve ölüme nedenler arama sürdürülmektedir. Ancak ölmekte olan hasta, bilimin dilini reddetmeyi tercih etmeye başlarken yaşayacağına inanmak ya da ölümü reddetmek için irrasyonel sebepler aramaya başlamıştır. Hasta yakınlarında Covid-19 tedavisinde kullanılan ilaçlara karşı gelişen tepki ve aşı karşıtlığını besleyen temel damar bu açıklık/sebepler arama kaygısını yansıtmaktadır. Ölümü inkarın yeni biçimi, Canetti' nin (2010, s. 270) *ölülerin yarattığı huzursuzluğu* gideren temel bağlamın aslında ölüm duyarsızlaşması olduğunu somutlaştırmaktadır. Artık ölüme alışmak ve ölümü konuşmamak söz konusudur. İstatistiklerde eritilen, Covid-19 sürecinde konuşulmayan ve akademik olarak bir araştırmaya dahil edilmeyen gündem ölümdür. Bunun temel kaynağını da ölüm hiçleşmesi dediğimiz durumla yani ölümün toplumsal kapatılmasıyla ilişkilendirmek mümkündür. Pandemiyle ölümü duyumsamanın yok oluşu söz konusudur. Süreçte bedene dokunulmaz ve bedeninin rasyonel bir dokunulmazlığı oluşmuştur. Ölümü, sayılar sıradan hale getirmektedir. Sayılar aynı zamanda ölmüş olanların hikayelerini de gizlemektedir. Yakınlarını kaybeden insanların, yas sürecini deneyimleyemedikleri için post-pandemi de daha ciddi problemlerle karşılaşacaklarını öngörmek mümkündür. Örneğin Gesi ve arkadaşları (2020) *Covid-19 salgınının çok fazla sayıda yaşlı insanı geride bıraktığından ölüm sonrası yaşanan her türlü vedalaşma biçimlerinin karmaşıklaşacağından* bahsetmiştir. Şimdiki süreçte cenaze yakınları, gerçekte nasıl bir ölüm deneyimlediklerinin de farkında değillerdir. Çünkü pandemi ilan edildiği tarihten bugüne artan ölümler karşısında insanların zihinlerinin uyuştuğunu ileri sürmek mümkündür. Bu zihinsel uzaklık aynı zamanda yeni bir duygusal uzaklaşma halidir. Ayrıca günümüz devletlerinin kapitalizme bağlılıkları, salgını daha da kötüleştirmekte ve ölüm hiçliğinin toplumsal seviyesini artırmaktadır. Hablemitoğlu (2021, s. 134) “ülkemiz ve dünyamızın devasa ölçekte bir yas evi”ne dönüştüğünden bahsetmektedir. Tüm bu süreç bittiğinde geriye ölümle yaşam arasında hiçbir bağın kalmadığı bir varoluş süreci deneyimlenecektir.

Sonuç ve Tartışma

“Ölülere duyulan sevgi sonsuzdur ve en bencil olmayan dostluk şeklidir.”

Aristoteles

Bugün “kara ölüm” etiketiyle salgınların tarihiyle başlayan çalışmalar, birbirinin tekrarına dönüşmüştür. Covid-19 pandemisiyle ilgili tıp alanında yapılan çalışmalar oldukça güncel ve dünyayla bütünleşmiş bir şekilde ilerlemektedir. Ancak aynı performansı sosyal bilimler alanında görmek görece güçtür. Sosyal bilimlerdeki bu eksiklik, muhtemelen bugün yaşanan durumun kendine özgü doğasının gözden kaçırılması nedeniyledir. “Salgın zamanlarında” çalışmalarının bir anda popülerleştiği bir sosyal bilimler zemininde muhtemelen pandeminin sıfır noktasını betimleyen değil, akademik olarak onu tüketen bir yazınsal alanla muhatapız. Dolayısıyla Türkiye’de sosyal bilimler alanında salgının toplumsal doğasını tartışan daha fazla çalışma yapılması ihtiyacı hissedilmektedir. Mevcut araştırmalarda önemli bir eksikliğin “ölüm sosyolojisi” olduğu kaygısından hareketle bu çalışmanın gündemi “ölüm” ve onunla ilişkili sosyolojik ilgi olmuştur. Bu kaygı, pandemideki özne tipinin, aslında ölümle yüzleşme bağlamında oldukça modern bir insan tipolojisi olduğuna vurgu yapmak içindir. Pandeminin temel merkezinde “hayatta kalma” edimi yer almaktadır. Ölüm, hayatta kalmaya eklemli mikro bir detay olarak sunulmaktadır. Ölümü hayatta kalmaya eklemleyen şey tıbbın kendisidir. Tıbbın dili, pandemide ölümü konuşma biçimlerinin kendisini baskın bir şekilde belirlemektedir. Ölümün kimler için risk kimler için olmadığına da devletlerin kısıtlama tedbirleri karar vermektedir. Ölümlere nedenler arama söz konusu olduğunda insanlar arasında yaygın bir şekilde tedavi sürecinde kullanılan ilaç kokteyllerinin zararları sorunsallaştırılmaktadır. Sosyal medyada ilaçların zararları üzerinden yürüyen tartışmalar, “aşı karşıtlığına” uzanan yolun taşlarını döşemektedir. Haritalarda kendimizi aradığımız bir zamansallıktan geçiyoruz. Merkeze yerleştirdiğimiz kendimizin etrafındaki kırmızı rengin yoğunluğundan “hastalığı” dijital olarak takip ediyoruz. Virüsün yaygınlığını gösterir harita aynı zamanda yaşam ve ölüm ikileminde insanın içinde bulunduğu riskin şiddetini göstermektedir. Böylece her gün yoğunluğuna bakılan haritalar, aslında “ölüm haritaları” olarak anlandırılmaktadır. Ölümün siyahla/karayla özdeşleşen kültürel sembolizmi, pandemi zamanlarında riskin ve tehlikenin rengi “kırmızı”yla özdeşleşmeye başlamıştır.

Bu çalışma pandemide ölümün sosyolojinin niçin gerekli olduğunu tartışmıştır. Çalışmada ölüm hiçleşmesi, ölüm duyarsızlığı ve toplumsal (pandemik) kapatılma kavramsallaştırmaları yapıldı. Türkiye’de vefat kelimesinin tercihi, ölümün konuşulmaması, yaşama odaklanma, ölüme meydan okuma, virüsü reddetme ve ölümleri sayılara dönüştürme bu kavramsallaştırmanın yansımasıdır. Türkiye’de alınan pandemi önlemlerinde ölü beden yönetimi sürecine müdahale edilmemesi, hazırlanan

broşürlerde cenaze ile ilgili uygulanan sürecin olduğu gibi bırakılması sadece törenlerin kamusalılığına müdahale edilmesi aynı bağlamın dışavurumudur. Kapitalist bağlılıklar, pandemide devletlerin ellerini ağırdan almalarına neden olmaktadır. Ölen insanlara atfedilen damgalar, kapitalist devletin yüklediği anlamları içermektedir. Hasta, yaşlı ve kronik sağlık sorunları olanlar en sık ölenlerdir. Ölüm hiçleşmesi, kapitalizmin “zayıf” kabul ettiği ve devletlerin üstünde diğer insanlara göre daha fazla yük bindirdiği varsayılan insanların görünmez oluşlarına da dikkat çekmektedir. Ölüm duyarsızlığı, pandemik kapatılmanın üstünde kapitalist devletin kendi yüklerini üzerinden attığı süreci betimleyen oldukça güçlü bir kavramsallaştırmadır. Devletlerin ölüm riskini yönetme gücünü kullanarak insanlar üzerindeki otoriterliklerini artırmaları da dünyada en çok tartışılan gündemlerinden birisi yapmıştır.

Törenlerin sosyal bağlamından kopartılması, toplumsal kapatılma kavramsallaştırmasının altını doldurmaktadır. Çalışmada kapatılmaya eklenen toplumsallık atfı, ölümün hastaneden büyük kapatılmasının dışarıya taşmasını ifade etmektedir. Ölümün büyük kapatılması, makinelerin sardığı bir mekansallıkta özel alandan kamusal alana taşınmış ölüm imgesine atıf yapmaktadır. Toplumsal kapatılmada ise ölü beden ile yaşayanlar arasında ölüm sonrası kurulan bağın ve iletişim tamamen ortadan kalkması gündeme gelmektedir. Bu nedenle pandemide ölümün sosyolojisinin kendisini kurduğu yer, toplumun ölümle olan bağların tamamen kopuşuyla ilişkilidir. Ancak bu kapatılmanın ayrıcalıklı durumları söz konusudur. Bu durum bir çeşit ölümün seçkinleştirilmesi ve soylulaştırılması olarak görülebilir. Bir tarafta toplumsal (pandemik) kapatılma söz konusu iken diğer tarafta ayrıcalıklı ölü bedenler belirmiştir. Bu bedenler, törenleriyle pandemik kapatılmadan muaf tutulmuş ve herhangi bir kısıtlamaya tabi olmamıştır. Kurallar, onların ölümünde askıya alınmış ve ölü bedenle kurulan bağların ayrıcalıklı bir şekilde sürdürülmesi ön plana çıkmıştır. Bu durum pandemik zamanlarda, ölüm-sınıf ilişkisinin bir uzantısı olarak okunabilir durmaktadır. Ölüm-sınıf ilişkisi ölümün toplumsal tarihinin değişmeyen bir sosyolojik uzantısı olduğu kabul edildiğinde, pandemide değişmeyen şeyin “*ayrıcalıkların ölü bedenleri*” olduğu görülecektir. Pandemi zamanların ortaya çıkardığı özne tipi, tarih boyunca ölümsüzlük arayışında olan insanlığın ortak üretimlerinin toplamıdır. Virüsün varlığını inkâr etme üzerine kurulu öznenin zihni, yeniden ölüme meydan okumayı denemektedir. Ölümlere nedenler arama, modernitenin bir uzantısı olarak pandemik zamanların ayrıcalıklı bir konumuna dönüşmüştür. Tıbbın dilinin istila ettiği topluluk alanında, toplum mühendisliği denemelerinin sıklıkla dışarda bıraktığı temel gerçekliğin ölüm olduğu görülmektedir. Salgın zamanlarında ölümü sosyolojik bir nesneye dönüştürmek, pandeminin sosyolojisini yapmanın temel koşulu olarak durmaktadır.

Teşekkür: Bu çalışmada ilham kaynağım olan ve yakalandığı Covid-19 hastalığında hayatını kaybeden Emekli Öğretmen daimi öğrencim Hüseyin Karataş'a teşekkür ediyorum.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgement: I would like to thank my permanent student, retired teacher Hüseyin Karataş, who was my inspiration in this study and died due to the COVID-19.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Agamben, G. (2020, February 27). *COVID-19: Gereksiz bir acil durumun yarattığı istisna hali*. Retrieved from <https://terabayt.com/covid19/covid-19-gerekcesiz-bir-acil-durumun-yarattigi-istisna-hali/>
- Ariés, P. (2020). *Batıda ölümün tarihi* [History of death in the West] (I. Gürbüz, Tran.). Everest Yayınları.
- Aykan, B., & Bilginer, O. (2021). *Salgın halleri Covid-19 ve toplumsal eşitsizlikler*. Nika Yayınevi.
- Aykut, A. S. (2004). Ölüm: aşk ve inanç rengine. *Cogito*, 40, 192–211.
- Baudrillard, J. (2016). *Simgesel değiş tokuş ve ölüm* [Symbolic exchange and death] (O. Adanır, Tran.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bauman, Z. (2018). *Ölüm, ölümsüzlük ve diğer hayat stratejileri* [Mortality, immortality, and other life strategies] (N. Demirdöven, Tran.). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2021). *Sosyoloji ne işe yarar?* [What use is sociology] (A. E. Pilgir, Tran.). Ayrıntı Yayınları.
- Berardi, F. (2020, March 19). *Psiko-Deflasyon günlükleri*. Retrieved from: <https://terabayt.com/dusunce/psiko-deflasyon-gunlukleri/>
- Beyer, S., & Gorris, L. (2016, February 20). *Umberto Eco ölüm ve listeler* [Umberto Eco death and lists] (M. Cansever, Tran.). Retrieved from: <http://www.sanatatak.com/view/umberto-eco-olum-ve-listeler>
- Canetti, E. (2010). *Kitle ve iktidar* (G. Aygen, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Carr, D., Boerner, K., & Moorman, S. (2020). Bereavement in the time of Coronavirus: Unprecedented challenges demand novel interventions. *Journal of Aging & Social Policy*, 32(4-5), 425–431.
- Crawford, D. H. (2020). *Ölümçül yakınlıklar / mikroplar tarihimizi nasıl şekillendirdi* [Deadly companions: How microbes shaped our history] (G. Koca, Tran.). Metis Yayınları.
- Çakı, F. (2020). *Modernitenin pandemik halleri*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çelik, F., & Gündüz, N. (2020). Covid-19 pandemisinde yas. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 23(1), 99–102.
- Çubuk, B. (2020). COVID-19 ile gelen kayıp nesne, yas ve depresyon. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(21), 90–99.
- Dastur, F. (2019). *Ölümle yüzleşmek/ felsefi bir soruşturma* [How are we to confront death? An introduction to philosophy] (S. Oruç, Tran.). Pinhan Yayıncılık.

- Defoe, D. (2020). *Veba yılı günlüğü* [A journal of the plague] (İ. Kantemir, Tran.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demertzis, N., & Eyerman, R. (2020). COVID-19 as cultural trauma. *American Journal of Cultural Sociology*, 8(3), 428–450.
- Durkheim, E. (2011). *Dini hayatın ilkel biçimleri* [The elementary forms of the religious life] (F. Aydın, Tran.). Eski Yeni Yayınları.
- Durkheim, E. (2015). *İntihar* [Suicide] (Z. İlkelen, Tran.). Pozitif Yayınları.
- Durkheim, E. (2021). *Sosyoloji ve eylem* [Sociology and social action] (Ö. Ozankaya, Tran.). Cem Yayınevi.
- Elbek, O., & Pala, K. (2021). *Pandeminin düşürdüğü maskeler Covid-19 salgınının muhasebesi*. İletişim Yayınları.
- Foucault, M. (2005). *Başka mekanlara dair, özne ve iktidar* [Of other spaces] (I. Ergüden & O. Akınhay, Trans.). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2015). *Büyük kapatılma, seçme yazılar 3* [The great confinement (Selected writings 3)] (I. Ergüden, Tran.). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2019). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). İmge Kitabevi Yayınları.
- Foucault, M. (2020). *Deliliğin tarihi* [History of madness] (M. A. Kılıçbay, Tran.). İmge Kitabevi Yayınları.
- Frang, C., & Comery, A. (2020). Understanding grief in a time COVID-19- A hypothetical approach to challenges and support. *Advance*. (Preprint). <https://doi.org/10.31124/advance.12687788.v1>
- Gamino, L. A., Sewell, K. W., & Easterling, L. W. (2000). Scott and white grief study-phase 2: Toward an adaptive model of grief. *Death Studies*, 24(7), 633–660.
- Gesi, C., Carmassi, C., Cerveri, G., Carpita, B., Cremone, I. M., & Dell’Osso, L. (2020). Complicated grief: What to expect after the coronavirus pandemic. *Frontiers in Psychiatry*, 11, 489.
- Giddens, A. (2014). *Modernite ve bireysel kimlik / geç modern çağda benlik ve toplum* [Modernity and self-identity] (Ü. Tatlıcan, Tran.). Say Yayınları.
- Hacker, J. (2020). *İnsanlar, salgınlar ve mikroplar* [Menschen, Seuchen und Mikroben] (B. Hertsch, Tran.). Runik Kitap.
- Hamid, W., & Jahangir, M. S. (2020). Dying, death and mourning amid COVID-19 pandemic in Kashmir: A qualitative study. *OMEGA- Journal of Death and Dying*, 0(0), 1–26.
- Hobbes, T. (2019). *Leviathan* (S. Lim, Tran.). Yapı Kredi Yayınları.
- Kalgı, M. E. (2021). Covid-19 salgınına yakalanan kişilerde dindarlık ve dini başa çıkma. *Turkish Journal of Religious Studies*, 12(1), 131-150.
- Karaarslan, F., & Doğan, S. (2021). *Rutin ve hayret bir imkan ve imtihan olarak pandemi*. DBY Yayınları.
- Kellehear, A. (2012). *Ölümün toplumsal tarihi* [A social history of dying] (T. Kılınç, Tran.). Phoenix Yayınevi.
- Levinas, E. (2014). *Ölüm ve zaman* [Death and time] (N. Başer, Tran.). Ayrıntı Yayınları.
- Lifton, R. J. (1973). On death and death symbolism: The Hiroshima disaster. In E. Wyshogrod, (Ed.) *The phenomenon of death: Faces of mortality*. Harper & Ron.
- Lupton, D., & Willis, K. (2021). COVID society: Introduction. In D. Lupton & K. Willis (Eds.), *The COVID-19 crisis: Social perspectives*. Routledge.

- Solomon, R. C., & Malpas, J. (2006). *Ölüm ve felsefe* [Death and philosophy] (N. Küçük, Tran.). İthaki Yayınları.
- Rasmussen, K. R. (1968). The multi-ordered urban area: A ghetto. *Phylon*, 29(3), 282–290.
- Rousseau, J. J. (2019). *Toplum sözleşmesi* [The social contract] (V. Günyol, Tran.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sağır, A. (2017). *Ölüm sosyolojisi*. Phoenix Yayınevi.
- Sağır, A. (2020). Ölümün ve ölmenin büyük kapatılması olarak ölü beden kimin? In M. B. Bulut (Ed.), *Ölüm ve intihar*. Nobel Yayınları.
- Sağır, A., & Aktaş, Z. (2020). Ölü beden yönetiminde dini mesleki bir form: Gassal. *Journal of Economy Culture and Society*, 1(1), 269–289.
- Sami, S. (2021). Covid-19 nedeniyle yakınlarını kaybeden bireylerde yas süreci ve dini başa çıkma. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 55(1), 421–444.
- Saramago, J. (2005). *Körlük* [Blindness] (A. Derman, Tran.). Can Yayınları.
- Saramago, J. (2016). *Ölüm bir varmış bir yokmuş* (M. N. Kutlu, Çev.). Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Savaş, E. (2020). Covid-19 sürecinde yas. *Türkiye Sosyal Hizmetler Araştırma Dergisi*, 4(3), 82–90.
- Sennett, R. (2006). *Ten ve taş: Batı uygarlığında beden ve şehir* [Flesh and stone: The body and the city in Western civilization] (T. Birkan, Tran.). Metis Yayınları.
- van Gennep, A. (2019). *The rites of passage*. University of Chicago Press.
- Wacquant, L. (2006). *What is a ghetto? Constructing a sociological concept*. Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.572.465&rep=rep1&type=pdf>.
- Ward, R.R. (2020). A sociology of the COVID-19 pandemic: A commentary and research agenda for sociologist. *Journal of Sociology*, 56(4), 726–735.
- Yağlı, N. (2020). Salgın döneminde yas ve din ilişkisi üzerine psikososyal bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 15(6), 925–947.
- Yalom, I. D. (2017). *Güneşe bakmak ölümle yüzleşmek* [Staring at the sun] (Z. Babayiğit, Çev.). Pegasus Yayınları.
- Yenen, O. Ş., & Badur, S. (2020). *Pandemi ve Covid-19*. Ayrıntı Yayınları.
- Zhai, Y., & Du, X. (2020). Loss and grief amidst COVID-19: A path to adaptation and resilience. *Brain, Behavior and Immunity*, 87, 80–81.
- Zizek, S. (2020a, February 28). *Koronavirüsü, kapitalizme Kill Bill-vari bir darbedir; komünizmin yeniden icat edilmesine yol açabilir*. Retrieved from: <https://terrabayt.com/covid19/zizek-koronavirusu-kapitalizme-kill-bill-vari-bir-darbedir-komunizmin-yeniden-icat-edilmesine-yol-acabilir/>
- Zizek, S. (2020b, March 12). *Koronavirüsü karar vermeye zorluyor: Ya küresel komünizm ya orman kanunları*. Retrieved from: <https://terrabayt.com/dusunce/zizek-koronavirusu-karar-vermeye-zorluyor-ya-kuresel-komunizm-ya-orman-kanunlari/>